

УДК 811.111

ВАЛЕНТИНА ВОСКОБОЙНИК*(Полтава)***ОСНОВНІ ЗАСАДИ КОГНІТИВНОЇ ДЕРИВАЦІЙНОЇ
МОРФОЛОГІЇ**

У статті розглядаються основні принципи окремої галузі лінгвістичних досліджень – когнітивної дериваційної морфології, яка досліджує вплив когнітивних механізмів на способи утворення лексичних одиниць. Метою дослідження є визначення основних принципів цієї галузі. Автор вивчає особливості формування когнітивної дериваційної морфології, визначає її методологічні засади (роботи О. С. Кубрякової, Ю. М. Караулова, Р. Лангакера, Дж. Лакоффа, М. Мінського), основну одиницю й поняття, а також формулює шість принципів, які засновані на принципах когнітивної граматики. До основних понять когнітивної дериваційної морфології належать фрейм, слот та пропозиція. Її основною одиницею є похідне слово, що складається з похідної основи і дериваційної морфеми.

Ключові слова: когнітивна граMATика, когнітивна морфологія, когнітивна дериваційна морфологія, фрейм, слот, пропозиція.

Розвиток сучасної лінгвістики в руслі антропоцентричної парадигми спонукає до вивчення мови з точки зору її участі в пізнавальній діяльності людини. Дослідженням процесів отримання, відображення та зберігання інформації в мовних формах займається когнітивна лінгвістика. На сьогодні ми можемо виділити окремі напрями наукових пошуків у галузі когнітивної лінгвістики, які займаються вивченням різних аспектів мови, зокрема дослідження особливостей отримання, обробки та збереження інформації людською свідомістю. Серед них когнітивна граMATика (Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Д. Факоньє, Ч. Філлмор, О. С. Кубрякова, В. І. Герасимов), когнітивна семантика (М. М. Болдирев, О. В. Рахіліна, А. Ченкі, А. Вежбицька, Р. Джакендофф), когнітивна ономазіологія (С. А. Жаботинська, О. О. Селіванова), когнітивна концептологія (С. Г. Воркачов, В. Л. Іващенко, В. І. Карасик, Л. П. Науменко, А. М. Приходько), когнітивна прагматика (Є. В. Бондаренко, О. І. Морозова, Н. В. Слухай, І. С. Шевченко, Т. ван Дейк). Одним із напрямів когнітивістики, який залишається ще мало розробленим на сучасному етапі, є когнітивна граMATика. Вона досліджує вплив когнітивних механізмів на формування й функціонування граMATичних структур.

Теоретичні засади когнітивної граMATики були сформульовані Р. Лангакером. У своїх працях на підставі аналізу значної емпіричної бази Р. Лангакер доводить зв'язок між граMATикою і семантикою [9, с. 81]. ГраMATика є символічним елементом, який забезпечує структурування відображення певного змісту і за своїм характером є абстракцією. В основі символу лежить конкретний образ. На думку лінгвіста, когнітивна граMATика розрізняє три основні мовні структури: семантичну, фонологічну і символічну, при цьому остання поєднує дві попередні і є двополюсною, оскільки складається із семантичного і фонологічного полюсу [9, с. 76].

Когнітивна граMATика спирається на теорії функціональної (О. В. Бондарко, М. А. Кобріна, О. С. Кубрякова, Н. А. Слюсарєва), семіологічної (Ю. С. Степанов) і

функціонально-семіологічної (М. М. Болдирев) граматики. О. С. Кубрякова говорить про те, що морфологія пов'язана з пізнавальними процесами і служить відображенню і передачі їхніх результатів. Відповідно, «функції морфології виявляються не на рівні морфем, але на рівні цілісних морфологічних структур, які репрезентують різні класи слів» [2, с. 25]. Саме в цьому виявляється зв'язок морфології з фіксацією, класифікацією. Когнітивна морфологія дає можливість структурувати концептуальний зміст за допомогою морфологічних категорій і форм.

Когнітивна граMATика поділяється на когнітивну морфологію та когнітивний синтаксис. Останній вивчає процеси модифікації значення в структурі речення та особливості конструювання макроподії на основі кореляційних зв'язків між окремими фрагментами об'єктивної дійсності і не входить у коло нашого дослідження. Предмет нашого дослідження – це когнітивна дериваційна (словотворча) морфологія як частина когнітивної морфології. До основних завдань когнітивної морфології належать установлення когнітивних механізмів, які впливають на формування різновидів морфем (лексичних, лексико-граматичних, флексійних та дериваційних), їхня роль у словотворі, особливості творення та функціонування окремої граматичної одиниці. Когнітивна морфологія – це молода галузь наукових пошуків, яка розглядає граматичні одиниці як результат концептуалізації й категоризації інтеріоризованої дійсності та досвіду людини.

Вивчення морфологічних структур потребує певної систематизації, тому можна виокремити такі напрями дослідження в руслі когнітивної морфології:

- когнітивна флексійна (формотворча) морфологія, яка досліджує вплив когнітивних механізмів на спосіб поєднання лексичної одиниці та граматичної морфеми (напр., кореня слова та закінчення як його граматичного показника);
- когнітивна дериваційна (словотворча) морфологія, яка розглядає вплив когнітивних механізмів на способи творення лексичних одиниць;
- когнітивна морфологія частин мови, яка досліджує роль когнітивних процесів у формуванні концептуальної основи різних частин мови, адже частиномовні відмінності залежать від того, як ми сприймаємо та структуруємо різні природні процеси і явища.

Метою нашого дослідження є виявлення основних засад когнітивної дериваційної (словотворчої) морфології, яка розглядає словотвірні одиниці як такі, що містять не лише інформацію в упорядкованому вигляді, але й виражають знання, котрі породжують концептуальний і мовний світ. Методологічною базою нашого дослідження стали основні положення та поняття когнітивістики, найбільш чітко сформульовані в працях таких лінгвістів, як Ю. М. Караулов, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, М. Мінський, Д. Факоньє та деяких інших.

Когнітивна галузь науки про мову частково запозичила та частково розробила метамову, яка була освоєна теоретично і використана на практиці в системах інтелектуальної, здебільшого автоматизованої, обробки інформації [4]. Основні поняття цієї метамови, такі як «фрейм», «слот» та «пропозиція», успішно застосовуються в когнітивній словотвірчій морфології. Фрейм розглядається як «структура, що репрезентує стереотипні ситуації у свідомості (пам'яті) людини або інтелектуальної системи і призначена для ідентифікації нової ситуації, що базується на такому ситуативному шаблоні» [6, с. 323]. Структурування знань у вигляді фреймів дозволяє співвідносити найрізноманітніші продукти людського мислення, що набувають упродовж розумової практики людства різних форм, які є знаннями людини про дійсність. Слот (або, за термінологією М. Мінського, термінал) – це елемент фрейму, орієнтований на

конкретизацію якогось одного аспекту фрейму за допомогою заповнення характерними прикладами або даними [6, с. 323]. Слот визначає адекватні умови, що сприяють розкриттю фрейму, а ці умови, у свою чергу, породжують конкретні судження. Судження, що включені в певну логічну модель і розглядаються як елементи знання, спираються на пропозиційні структури, які є структурно-логічними схемами. Конкретні реалізації цих схем ми називаємо пропозиціями. Реалізація пропозиційних структур на семантичному рівні наочно демонструє системні смислові та дериваційні зв'язки між різними значеннями похідних одиниць або між значеннями базового і похідного слів. Ці зв'язки об'єднують лексико-семантичні варіанти слова в межах багатозначної одиниці або окремі деривати всередині одного словотвірного типу чи гнізда.

Основною одиницею когнітивної дериваційної морфології є похідне слово, основа якого складається із твірної основи та словотворчої морфеми. Похідне слово – центр, точка перетину формальних та семантичних зв'язків.

Сформулюємо основні принципи когнітивної дериваційної морфології, які, на нашу думку, мають базуватися, головним чином, на принципах когнітивної граматики.

1. Першим принципом є вивчення похідних одиниць через призму людського досвіду, пізнавальні процеси людини та її бачення світу, адже в значеннях слова відображаються не лише процеси, явища, предмети, ознаки, але й фрагменти людського досвіду або знання [5, с. 131]. Навіть якщо значення словотворчого форманта і має обмежену мовну репрезентацію, він як компонент слова несе в собі певну ідею, що в стислій формі відображає людський досвід, зокрема й той, що не виражений експліцитно. Так, суфіксальна морфема *-er* зі значенням агентивності може поєднуватися лише з основами дієслів, які позначають різновиди людської діяльності, притаманні людям (професійну, фізичну або розумову): *teacher – a person who teaches, admirer – someone who admires, runner – a person who runs, observer – a person who observes smth* [10].

2. Другий принцип ураховує наявність у похідних одиниць прототипових структур. Прототипова категорія забезпечує включення членів до певної категорії на основі лише їхньої часткової віднесеності, часто лише за деякими ознаками. Наш досвід виражається у формі категорій. Ми не можемо «вийти за межі наших категорій і мати некатегоризований або неконцептуалізований досвід... Кожен прототип – це нейтральна структура, яка дозволяє нам виконувати усвідомлене нами завдання, пов'язане з цією категорією» [8, с. 19].

У процесі категоризації беруть участь словотворчі морфеми, для яких характерне власне категоріальне значення [1, с. 19; 5, с. 132]. У результаті процесу категоризації або класифікації позначуваного частиною його значення має стати значення однієї з наявних у мові ономазіологічних категорій, тобто або значення предметності чи опредмеченості (при віднесенні позначуваного до класу іменників або будь-якого із семантичних розрядів цієї частини мови), або значення процесуальності (при віднесенні позначуваного до класу дієслів або іншого розряду цього класу), або, нарешті, значення ознаковості (при віднесенні позначуваного до класу прикметників або прислівників або їхніх підкласів) [3, с. 101–102]. Так, суфіксальна морфема *-ish* поєднується з основами прикметників, які належать до лексико-семантичного розряду характеристики кольору, напр.: *reddish – somewhat red, tinged with red; greenish – somewhat green, tinged with green* [10].

3. Третім принципом когнітивної дериваційної морфології є залежність словотвірної структури слова від специфіки конкретної мови, наприклад, британський

варіант суфіксальної морфеми зі значеннями «стан», «якість» -*our* в американському варіанті англійської мови відповідає суфіксу -*or*, який також є суфіксом предметності та агентивності, напр.: *honour (BrE) – honor (AmE), behaviour (BrE) – behavior (AmE)*.

4. Четвертий принцип передбачає аналіз похідних лексичних одиниць з урахуванням їхньої семантики, оскільки словотвірні правила частково зумовлені семантичними властивостями їхніх словотворчих формантів. Прикладом дії цього принципу є англійський суфікс числа іменників -*s*, який може утворювати множину лише від злічуваних іменників (назви істот, речей, предметів), наприклад: *foxes, tables, coats, pens, apples*.

5. П'ятий принцип когнітивної дериваційної морфології полягає в урахуванні способів інтеріоризації дійсності при характеристиці словотвірної структури. Словотвірні категорії слід вивчати «у зв'язку з когнітивними здібностями людини, що проявляються в проникненні в суттєві структури лексичних і словотворчих категорій» [5, с. 129]. Кінцевою метою лінгвістичного опису є дослідження тих механізмів, які забезпечують можливість структурувати лексичні одиниці в певній відповідності на рівні генотипів і архитипів. Ми можемо розуміти значення незнайомих або нових слів, виходячи зі значень їхніх компонентів, наприклад, новоутворення *clintonomics* («*the trend that considers investment in education and worker training the key to raising productivity, growth and living standards*» [7, с. 70]) можна легко зрозуміти за аналогією з назвами наукових напрямів або підходів з подібною словотвірною будовою (*economics, politics, mathematics*).

6. Схематичний характер є шостим принципом когнітивної дериваційної морфології. Образи представляються у вигляді схеми. Коли ми використовуємо словотворчі форманти, то вибираємо певну схему для оформлення усвідомленої ситуації в мовленні. Ці уявні схеми беруть участь в утворенні ширших, складніших і динамічніших схем у нашій свідомості. Схеми – це фрейми, створені несвідомо в нашому мисленні в результаті нашого фізичного досвіду в тривимірному просторі. Р. Лангакер підкреслює важливу роль сенсорного образу в концептуальній структурі, який він розглядає як наявність відповідної когнітивної події за відсутності зовнішнього стимулювання [9, с. 111]. Візуальний образ викликає в нашій свідомості певну форму об'єкта, а наше поняття про нього передбачає форму слухового образу, тобто як цей об'єкт звучить. Це, у свою чергу, створює певний образ, необхідний для оформлення думки в процесі комунікації (слово, речення), наприклад, слово *cleaner* несвідомо викликає образ жінки, яка прибирає, що, у свою чергу, активізує морфологічну структуру (основа дієслова + суфікс діяча -*er* (V + -er → N)), яка необхідна для вираження цього образу під час усного чи письмового спілкування. Досить часто у нас виникають моторні образи, які виявляють моторну реакцію. Різні мови формують різні образи, на основі яких формуються різні словотвірні моделі.

Таким чином, розвиток когнітивної лінгвістики забезпечує формування окремих напрямів наукових пошуків, які поєднують декілька сфер знань. Одним із них є когнітивна дериваційна морфологія, яка вивчає вплив когнітивних механізмів на способи творення похідних одиниць, базуючись на власних принципах та використовуючи такі терміни, як «фрейм», «слот» і «пропозиція». Перспективами наукових студій можна вважати когнітивне словотвірне моделювання похідних слів окремих мов та субмов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архипов И. К. О словообразовательной категории / И. К. Архипов // Общие проблемы строения и организации языковых категорий : материалы науч. конф. – Москва, 1998. – С. 19–22.

2. Кубрякова Е. С. Когнитивные аспекты морфологии: памяти В. Н. Ярцевой / Е. С. Кубрякова // Язык: теория, история, типология. – Москва : Наука, 2000. – С. 22–27.
3. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: семантика производного слова / Е. С. Кубрякова. – Москва : Наука, 1981. – 200 с.
4. Минский М. Структура для представления знаний / М. Минский // Психология машинного зрения. – Москва : Мир, 1978. – С. 250–338.
5. Полюжин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення / М. М. Полюжин. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 240 с.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінолог. енцикл. / О. Селіванова. – Полтава ; Київ : Довкілля, 2006. – 716 с.
7. Трофимова З. С. Словарь новых слов и значений в английском языке / З. С. Трофимова. – Москва : АСТ : Восток-Запад, 2006. – 320 с.
8. Lakoff G. Philosophy in the flesh. The embodied mind and its challenge to western thought / G. Lakoff, M. Johnson. – New York : Basic Books, 1999. – 624 p.
9. Langacker R. W. Foundations of cognitive grammar : theoretical prerequisites / R. W. Langacker. – Stanford : Stanford University Press, 1987. – 516 p.
10. New Webster's dictionary and thesaurus of the English language. – Danbury : Lexicon Publ. Inc., 1993. – 1150 p.

VALENTYNA VOSKOBOINYK

FUNDAMENTALS OF COGNITIVE DERIVATIONAL MORPHOLOGY

The article considers foundations of a separate branch of linguistic investigation called cognitive derivational morphology which studies the impact of cognitive mechanisms on the methods of word-formation of lexical units. The aim of this research is to define main principles of this branch. The author describes the peculiarities of formation of cognitive derivational morphology; identifies its methodological basis (works by O. Kubryakova, Y. M. Karaulov, R. W. Langacker, G. Lakoff, M. Minskiy), main unit and terms; she also determines six principles which are based on the principles of cognitive grammar. The main terms used in cognitive derivational morphology are frame, slot and proposition. Its main unit is a derived word consisting of a derivational base and a derivational morpheme. The article is of interest to university teachers, students of philological departments and linguists.

Key words: *cognitive grammar, cognitive morphology, cognitive derivational morphology, frame, slot, proposition.*

Одержано 16.01.2017 р.